

Marek M. DZIEKAN

MIĘDZY POLITYKĄ A ORIENTALISTYKĄ Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970)

Za praktyką polityczną realizowaną przez Velidiego Togana stała określona koncepcja teoretyczna. Starał się on oddzielać religię od spraw państwowych i społeczno-politycznych, ograniczając ją do sfery duchowej. Skoro jednak w społeczeństwach turkijskich wiara odgrywa rolę pierwszoplanową i ściśle wiąże się ze świadomością narodową, sądził, że należy ją wykorzystać do walki z bolszewikami. Stworzone tą drogą państwo powinno być zorientowane na Zachód, a funkcjonujące w nim prawo muzułmańskie oraz inne instytucje należało albo głęboko zmodernizować, albo wprost znieść.

Ahmet Zeki Velidi Togan to jedna z ciekawszych postaci w politycznych dziejach dwudziestowiecznej Azji Centralnej, Turcji, a także w historii orientalistyki. Ponieważ z pochodzenia był Baszkirem, jego dzieło ma szczególne znaczenie właśnie dla Baszkirów, ludu turkijskiego liczącego obecnie około półtora miliona osób¹ i zamieszkującego region południowy Uralu, przede wszystkim autonomiczną Baszkirię², wchodzącą w skład Federacji Rosyjskiej. Głównym ośrodkiem miejskim Baszkirów jest stolica republiki, Ufa. W swojej republice Baszkirowie są etnosem tytularnym, ale stanowią dopiero trzecią co do wielkości grupę etniczną po Tatarach i Rosjanach. Posługują się językiem tatarskim oraz baszkirskim (język baszkirski należy do języków kipczackich w obrębie języków turkijskich)³, którego alfabet oparty jest na cyrylicy. Dzieje Baszkirów jako etnosu nie są długie. Jeszcze w wieku dziewiętnastym określenie „Baszkirowie” nie miało jednoznacznej treści i zaczęło się konkretyzować dopiero pod koniec stulecia i na początku wieku dwudziestego⁴. Podobnie było również z językiem baszkirskim – jako język literacki został właściwie

¹ Zob. Z. V e l i d i T o g a n, hasło „Bashdjirt (Bashkurt)”, w: *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition, t. 1.1, Brill, Leiden 2001.

² Nazwa oficjalna: Republika Baszkortostanu.

³ Zob. Á. B e r t a, „Tatar and Bashkir”, w: *The Turkic Languages*, red. L. Johanson, É.Á. Csató, Routledge, London – New York 1998, s. 283-300.

⁴ Por. S. C w i k l i n s k i, *Między młotami a kowadłem, czyli o sytuacji językowej w Baszkirii*, „Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis” 125(2008), s. 41. Szerzej na temat historii Baszkirii i Baszkirów oraz regionu Azji Środkowej zob. np. *Istoriya Baszkortostana s drevniejszych wremion do naszych dniej w dwuch tomach*, red. I.G. Akmanow, Kitap, Ufa 2004. Zob. też: *Baszkortostan. Kratkaja enciklopedia*, red. R.Z. Szakurow, Naucznoje Izdatielstwo „Baszkirskaja Enciklopedia”, Ufa 1996; Z. Ł u k a w s k i, *Dzieje Azji Środkowej*, Nomos, Kraków 1996; J. R o h o z i ń s k i, *Bawelna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795-1916*, Dialog, Warszawa 2014.

zadekretowany (żeby nie powiedzieć – stworzony), podobnie zresztą jak wiele innych języków, przez administrację radziecką w roku 1921⁵.

W czasach radzieckich, szczególnie po decyzji z roku 1922 potępiającej działalność polityczną Velidiego Togana (Walidowa) jako sprzeczną z ideologią radziecką, jego postać i dorobek były praktycznie pomijane w oficjalnej narracji i zmieniło się to dopiero w latach osiemdziesiątych dwudziestego wieku. Obecnie, znany w Baszkirii przede wszystkim jako polityczny „ojciec” republiki, Velidi Togan jest postacią niezwykle cenioną, a nawet czczoną, co przekłada się między innymi na ogromną liczbę publikacji poświęconych jego osobie, wydawanych zarówno w języku rosyjskim, jak i baszkirskim. Tłumaczonych jest coraz więcej jego dzieł, które powstawały w innych niż wymienione językach, jego imię nadaje się ulicom w wielu miastach (w tym jednej z centralnych ulic stolicy), nosi je też Biblioteka Narodowa Baszkirii w Ufie. Organizowane są poświęcone mu konferencje, tak zwane „Walidowskije Cztienija”. W Baszkirii powstało wiele pomników Velidiego Togana, istnieją takie również w Stambule i Sankt-Petersburgu (dar Baszkirii dla miasta), stał się on także bohaterem utworów literackich⁶. Cześć oddawana Velidemu Toganowi przekłada się z kolei na ataki na jego osobę ze strony rosyjskich kół nacjonalistycznych, przede wszystkim związanych z partią Jedinaja Rossija działającą w Rosji⁷.

DZIECIŃSTWO – MŁODOŚĆ – WALKA

Ahmet Zeki Velidi Togan urodził się jako Ahmetzaki (Ahmet-Zaki) Ahmieszahowicz Walidow⁸ 10 grudnia 1890 roku we wsi Kuzjanowo⁹ (tur./baszk. Kūzek) w guberni ufijskiej ówczesnego Cesarstwa Rosyjskiego¹⁰ (obecnie jest

⁵ Por. C w i k l i n s k i, dz. cyt., s. 42.

⁶ Por. R.B. A h m a d i y e v, *Massztab licznosti gieroja i drama-trilogia*, „Wiestnik Baszkorskiego Uniwersiteti” 21(2016) nr 2, s. 426-430.

⁷ Por. M.M. K u l s z a p i r o w, A.M. J u ł d a s z b a j e w, *Zaki Walidi kak politik i uczonej-wostokowied*, Baszkirskij Gosudarstwiennyj Uniwersitet, Ufa 2010, s. 6.

⁸ Jego nazwisko pojawia się w literaturze w rozmaitych wersjach nieco różniących się od siebie. W niniejszych rozważaniach jako podstawową przyjmuję wersję funkcjonującą w literaturze Zachodu. W źródłach rosyjskojęzycznych znany jest przede wszystkim jako Walidow. Oficjalna zmiana jego nazwiska na Ahmet Zeki Velidi Togan nastąpiła w roku 1938 (por. M. K n ü p p e l, *Der baškirisch-türkische Historiker und Politiker Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970) in Göttingen*, 1938/39, „Göttinger Jahrbuch” 2016, nr 64, s. 130).

⁹ Obecnie w Kuzjanowie działa muzeum Velidiego (por. K u l s z a p i r o w, J u ł d a s z b a j e w, dz. cyt., s. 89; zob. Muzej Ahmeta Zaki Validi, <http://www.museum.ru/M2285>).

¹⁰ Jedynym obszerniejszym polskim tekstem poświęconym Velidemu Toganowi jest jego krótki biogram w pracy Wojciecha Zajęczkowskiego (por. W. Z a j ą c z k o w s k i, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Euroazji*, MG, [Warszawa] 2015, s. 120n.). Istnieje bardzo wiele artykułów na jego temat, przede wszystkim w języku rosyjskim (pisanych przez autorów baszkirskich) oraz

to rejon iszymbajski Baszkirii, należący do Federacji Rosyjskiej) w rodzinie miejscowego mułły. Początkowo pobierał nauki w medresie prowadzonej przez swojego ojca, a następnie w medresie swojego wuja Habibnazara w położonej niedaleko wsi Utjak (tur./baszk. Ütek). Habibnazar był uczniem jednego z najwybitniejszych reformatorów islamu w Rosji, Szihabuddina Mardżaniego¹¹. Wywodząc się z dość dobrze wykształconej rodziny, Ahmat Zeki już w dzieciństwie posiadał znajomość języka arabskiego i perskiego (obok oczywiście tak zwanego turki¹², którym Baszkirzy posługiwali się na co dzień). W kolejnych latach opanowywał języki zachodnie. Po ukończeniu wiejskiej szkółki, wbrew woli ojca, od roku 1908 kształcił się w Kazaniu, w słynnej medresie Kasimijja, która w muzułmańskim systemie szkolnictwa była już rodzajem szkoły „półwyższej”. Wkrótce też został w niej wykładowcą historii Turków i literatury arabskiej. Owocem działalności pedagogicznej Velidiego Togana w Kasimijji była opublikowana w roku 1912 pierwsza książka jego autorstwa, zatytułowana *Törek je Tatar tarihy* [„Historia Turków i Tatarów”]¹³ i napisana w języku turki z elementami leksyki baszkirskiej. W tym samym czasie Velidi Togan nawiązał ściślejsze kontakty z wybitnymi przedstawicielami rosyjskiej orientalistyki na Uniwersytecie Kazańskim, między innymi z Nikołajem F. Katanowem (1862-1922), a opublikowana przez niego praca spotkała się z bardzo dobrą recepcją wśród ówczesnych uczonych, w tym z aprobatą Yusufa Akçury (1876-1835), późniejszego prezesa Tureckiego Towarzystwa Historycznego (Türk Tarih Kurumu). Efektem było przyjęcie Velidiego Togana w poczet członków Towarzystwa Archeologii, Historii i Etnografii przy Uniwersytecie Kazańskim. Z ramienia tego towarzystwa w roku 1913 został on wydelegowany do badań naukowych w okolicy Fergany, a rok później, już jako delegat Rosyjskiej Akademii Nauk, do Chanatu Buchary. Wyniki swoich badań publikował w rosyjskich czasopi-

kilka ważnych tekstów w języku niemieckim i angielskim (przede wszystkim zob. T. B a j k a r a, *Zaki Walidi Togan*, tłum. R.M. Bułgakow, A.M. Jułdaszbajew, Kitap, Ufa 1998; F. B e r g d o l t, *Der geistige Hintergrund des türkischen Historikers Ahmet Zeki Velidi Togan nach seinen Memoiren*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1981). Kluczowe znaczenie mają także wspomnienia autorstwa Velidiego Togana, obejmujące okres do roku 1925 (zob. Z. V e l i d i T o g a n, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020; t e n ż e, *Wspominanija. Borba narodow Turkiestana i drugich wostocznych musulman-Turkow za nacjonalnoje bytie i sochranienie kultury*, t. 1, tłum. G. Szafikow, A. Jułdaszbajew, Kitap, Ufa 1994; t e n ż e, *Wspominanija. Borba narodow Turkiestana i drugich wostocznych musulman-Turkow za nacjonalnoje bytie i sochranienie kultury*, t. 2, tłum. A. Jułdaszbajew, Kitap, Ufa 1998; t e n ż e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, tłum. H.B. Paksoy, CreateSpace, North Charleston 2012).

¹¹ Na temat Szihabuddina Mardżaniego (1818-1899) zob. np. S. C h a z b i j e w i c z, *Tatarska myśl filozoficzna, społeczna i teologiczna w II połowie XIX wieku. Szihabuddin Mardżani (1818-1899) i jego twórczość*, „Test” 1996, nr 5, s. 112-121.

¹² Por. C w i k l i n s k i, dz. cyt., s. 41.

¹³ Zob. Z. V e l i d i T o g a n, *Törek je Tatar tarihy*, Millet, Kazań 1912.

smach naukowych. Paradoksalnie jednak, ów szybki rozwój naukowy młodego badacza pchnął go ku działalności politycznej, którą rozpoczął w roku 1915, a której skutki zaważyły na całym jego późniejszym życiu¹⁴.

W tym właśnie roku Velidi Togan przybył do Petersburga, aby objąć stanowisko przedstawiciela regionu ufijskiego w Dumie, już wówczas był bowiem jednym z najbardziej wykształconych i rozpoznawalnych Baszkirów. Prowadząc swoją działalność w stolicy w kręgu przedstawicieli ludów muzułmańskich Rosji, zaczął analizować ich sytuację polityczną u schyłku cesarstwa. Bieg historii – co jasne – sprawił, że zakres jego badań rozciągnął się także na narodziny nowego ustroju Rosji, będącego wynikiem rewolucji 1917 roku. Wydarzenia tego okresu doprowadziły do ukształtowania się wśród turkijskich ludów Rosji dwóch postaw. Pierwszą z nich przyjmowali Tatarzy kazańscy, opowiadając się za pełną jednością z Rosją, druga zaś, którą w uproszczeniu można nazwać baszkirską, wiązała się z dążeniem do uzyskania autonomii terytorialnej i do ustroju federacyjnego. Przedstawicielem tego drugiego nurtu był właśnie Velidi Togan. „Przyszłość Baszkirów postrzegał on w szerszym kontekście losu innych ludów turkijskich i uważał, że należy ją wiązać nie z Kazaniem, lecz Kazachstanem i Turkiestanem. Z tego powodu dla kazańczyków był burzycielem «jedności kazańsko-baszkirskiej»”¹⁵, której ucieleśnieniem miało być państwo Idel-Ural¹⁶. Problemem okazał się jednak przede wszystkim stosunek Tatarów kazańskich do Baszkirów, których traktowali oni jako twór sztuczny i słaby, niegodny autonomii. Tatarzy byli przy tym zwolennikami wyłącznie autonomii kulturowej ludów turkijskich, Velidi Togan myślał zaś o ich daleko posuniętej autonomii politycznej i terytorialnej. Ta właśnie idea wyznaczała jego dalsze posunięcia polityczne, które nabrały charakteru „lawirowania” między rozmaitymi siłami odgrywającymi ważną rolę w regionie. Jednocześnie poglądy Velidiego Togana, głoszącego potrzebę utworzenia federacyjnego państwa rosyjskiego, sprawiły, że uważany jest on za jednego z ojców rosyjskiego federalizmu¹⁷.

W kwietniu 1917 roku Velidi Togan został liderem baszkirskiego ruchu narodowego i to przede wszystkim on określał przebieg pierwszych baszkirskich zjazdów (kurułtajów). W połowie listopada 1917 roku powołany został rząd narodowy Baszkirii, w którym Velidi Togan odpowiadał za obronę i sprawy

¹⁴ Por. B a j k a r a, dz. cyt., s. 19.

¹⁵ Tamże, s. 21. O ile nie wskazano inaczej, tłumaczenie fragmentów obcojęzycznych – M.M.D.

¹⁶ Por. S.A. Z e n k o v s k y, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 1960, s. 170n.

¹⁷ Por. Z.N. R a h m a t u l l i n a, *Baszkirskaja nacionalnaja ideja naczala XX wieka*, „Istoriczeskije, filosofskije, politiczeskije i juridiczeskije nauki, kulturologia i iskusstwowiedienije. Woprosy teorii i praktiki” 2006, nr 6, s. 143-145; J. B o r i s e n o k, A. S z i s z k o w, *Zaki Walidow. Stepnyj volk, otiec ruskogo federalizma*, Profil, <https://profile.ru/archive/zaki-validov-stepnoy-volk-otec-russkogo-federalizma-103711/>.

wewnętrzne. W tym właśnie czasie powstały słynne plany „Wielkiej Baszkirii”, w ciągu kilku tygodni zredukowane jednak do planu „Małej Baszkirii”. Problemem pozostawała kwestia Tatarów Kazańskich, stanowiących znaczną część ludności obszaru, który „Wielka Baszkiria” miałyby obejmować. Kazańczycy przez cały czas uznawali Baszkirów za prymitywnych koczowników, co nie sprzyjało konsolidacji obu grup etnicznych¹⁸. W styczniu 1918 roku Sowieci rozpoczęli okupację Orenburga, co w lutym doprowadziło do aresztowania Velidiego Togana, ale po dwóch miesiącach został on uwolniony. Antyradzieckie powstanie oddziałów czechosłowackich¹⁹ pod koniec maja 1918 roku położyło kres rządowi Czerwonych w Baszkirii.

Po objęciu władzy przez dyktaturę admirała Aleksandra Kołczaka, który mianował się wielkorządcą państwa rosyjskiego obejmującego Syberię do Uralu, Velidi Togan wraz z innym przywódcą baszkirskim Şerifem Manatowem postanowili połączyć siły z kazachską partią niepodległościową Alaş Orda²⁰ i zorganizowali przejście na stronę bolszewików, co związane było z nadziejami na uzyskanie faktycznej autonomii Baszkirii w państwie radzieckim. Po długich negocjacjach 18 lutego 1919 roku Velidi Togan podpisał ze Stalinem i Leninem umowę o ustanowieniu autonomii Baszkirii – w ramach Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej powstała wówczas Autonomiczna Baszkirska Republika Radziecka (równolegle powstała także autonomiczna republika kazachska). Porozumienie z bolszewikami trwało piętnaście miesięcy i zakończyło się już w roku 1920, po zerwaniu przez nich warunków umowy, co zresztą następowało stopniowo, ponieważ dążyli oni do coraz silniejszej dominacji w Baszkirii. Konsekwencją tych zdarzeń była potajemna ucieczka Velidiego Togana do Turkiestanu 29 czerwca 1920 roku. Przyłączył się on tam do basmaczy²¹ i nigdy już do Rosji

¹⁸ Por. Ber g d o l t, dz. cyt., s. 89n.; Z e n k o v s k y, dz. cyt., s. 202n. Mapa „Wielkiej Baszkirii” dostępna jest na stronie internetowej Wikipedii (zob. Wikipedia, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=36538612m>); reprodukcję mapy własnoręcznie naszkicowanej przez Velidiego Togana można natomiast znaleźć w pracy *Baszkortostan. Kratkaja enciklopedia* (zob. *Baszkortostan. Kratkaja enciklopedia*, s. 38).

¹⁹ Był to legion czechosłowacki, który podczas pierwszej wojny światowej walczył po stronie Ententy (zob. G. T h u n i g - N i t t n e r, *Die Tschechoslowakische Legion in Russland*, Harrasowitz, Wiesbaden 1970).

²⁰ Por. J. H a u z i ń s k i, hasło „Kazachstan”, w: *Encyklopedia historyczna świata*, red. M.M. Dziekan, Opres, Kraków 2002, t. 11, s. 109.

²¹ Basmacze to zwolennicy basmactwa (termin wywodzi się od tureckiego czasownika „basmak” – „atakować”), narodowego ruchu turkiestańskiego, istniejącego formalnie od roku 1916 i skierowanego głównie przeciwko bolszewikom. Jego funkcjonowanie wspierali miejscowi feudalowie i mułlowie; duże znaczenie miała dla tego ruchu także pomoc tureckiego generała Envera Paszy. Po śmierci Envera Paszy w roku 1922 ruch zaczął słabnąć i został pokonany przez bolszewików w 1923. W historiografii radzieckiej i rosyjskiej postrzegany jest on jednoznacznie negatywnie (na temat basmaczy por. np. R. L o r e n z, *Economic Bases of the Basmachi Movement in the Ferghana Valley*, w: *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality*,

nie powrócił. W Baszkirii pozostawił żonę Nefise, z którą już nie dane mu było się zobaczyć²².

Po ucieczce Velidi Togan stał się jednym z najzagorzalszych wrogów władzy radzieckiej, a jego poglądy określane były jako walidowszczyzna (ros. walidowszczina) i uznawane za jedno z tak zwanych odchyłeń nacjonalistycznych (obok sułtangalijewszczyzny)²³. Jak piszą Marat M. Kulszapirow i Amir M. Jułdaszbajew, „partyjne dyrektywy nakazywały prowadzić zdecydowaną walkę przeciwko walidowszczyźnie. 26 września 1921 r. biuro KC Rosyjskiej Partii Komunistycznej [...] zobowiązało władze republiki, by te wydały wezwanie do mas pracujących Baszkirskiej ASSR, informujące o konieczności «bezwzględnej walki z kontrrewolucyjną grupą Walidowa». Takie wezwanie organizacji partyjnej BASSR pojawiło się 24 stycznia 1922 roku²⁴. Powiązanie z „walidowszczyzną” było jednym z najpoważniejszych oskarżeń wysuwanych wobec niewygodnych działaczy politycznych z kręgów turko-tatarskich²⁵. Władze radzieckie, dążąc do charakterystycznej dla siebie centralizacji, likwidowały wszystkie przejawy faktycznej autonomii Baszkirii. Miała się ona stać autonomiczną częścią Związku Ra-

Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia, red. A. Kappeler, G. Simon, G. Brunner, Duke University Press, Durham–London 1994, s. 229-303; zob. H.B. P a k s o y, *Basmachi (Basmatchevo) Movement and Z. V. Togan: The Turkistan National Liberation Movement*, “Cahiers d’études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien” 1999, nr 27, s. 301-312; A.I. Z e w e l e w, Ū.A. Poljakow, A.I. Czugunow, *Basmaczestwo: wozniknowienije, suszcznost, krach*, Nauka, Moskwa 1981.

²² Velidi Togan miał dwie żony. Pierwszą z nich była nauczycielka Nefise, z którą ożenił się w roku 1919. Po ucieczce z Baszkirii próbował wielokrotnie sprowadzić ją ze Związku Radzieckiego czy to do Turcji, czy też do Europy, ale nigdy nie uzyskał na to zgody. Kiedy dowiedział się, że jego żona wyszła ponownie za mąż (por. V e l i d i T o g a n, *Hâturalar. Türkistan ve Diğەر Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, s. 514; t e n ż e, *Wspominanija. Borba narodow Turkjestana i drugih wostocznych musulman-Turkow za nacjonalnoje bytie i sochranienie kultury*, t. 2, s. 303; t e n ż e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, s. 476), ożenił się w roku 1940 z wywodzącą się z Turków nogajskich osiadłych w Rumunii Nezmiye, studiującą wtedy w Stambule. Z Nefise miał syna Idrisa, zmarłego bardzo wcześnie na malarię (we wspomnieniach znajdujemy wzmiankę, że Nefise zaszła po raz drugi w ciążę, ale nie dotarłem do jakichkolwiek informacji na temat tego dziecka), z Nezmiye miał natomiast dwoje dzieci – córkę İsenbike (urodzoną w roku 1940, obecnie profesor historii na Uniwersytecie Stambulskim) i syna Sübideya (urodzonego w roku 1943, obecnie profesora ekonomii na Uniwersytecie Bilkent w Ankarze). Kwestia powtórnego małżeństwa Nefise nie została wyjaśniona w żadnym z dostępnych mi źródeł ani opracowań. Prawdopodobnie małżeństwo to zawarte zostało tylko według prawa muzułmańskiego, co pozwalało prawu państwowemu widzieć w niej kobietę niezamężną (za dyskusją na ten temat dziękuję profesor Izabeli Kończak z Uniwersytetu Łódzkiego).

²³ W ten sposób określano poglądy Mirsaida Sułtana-Galijewa (1892-1940), jednego z najwybitniejszych muzułmańskich działaczy w Rosji (por. Z a j ą c z k o w s k i, dz. cyt., s. 192-194).

²⁴ K u l s z a p i r o w, J u ł d a s z b a j e w, dz. cyt. *Zaki Validi kak politik*, s. 7.

²⁵ Por. Z a j ą c z k o w s k i, dz. cyt., s. 194, 201; zob. też: hasło „Walidowszczina”, Poniatia i Kategorii, <http://ponjatija.ru/node/14122>; M. S z a m m a t o w, „Walidowszczina”, *wzgljad iz 1932*, LiveJournal, <https://rbvekprou.livejournal.com/35944.html>.

dzieckiego jedynie z nazwy (co zresztą wkrótce nastąpiło). Na to Zeki Velidi Togan nie chciał się zgodzić, przede wszystkim z tego względu, że jego osobę wiązano by wówczas z procesem tej pseudoautonomizacji i zapewne widziano by w nim polityka odpowiedzialnego za likwidację baszkirskiej odrębności i tożsamości.

Związki z basmaczami utrzymywał do roku 1923. Nie zgadzał się jednak z wieloma elementami ich ideologii i zdecydowanie bliżej było mu do otwartego islamu typu dżadidowskiego²⁶, nawiązującego do poglądów Szihabuddina Mardżaniego, Ismaila Beja Gasprinskiego czy Musy Bigijewa niż do wstecznego islamu turkiestańskich mułłów²⁷ – od tradycyjnego islamu odsunął się bowiem już we wczesnej młodości²⁸, co nie oznaczało zerwania z samą religią. Velidi Togan uważał ponadto islam za ważny czynnik spajający ludy turkijskie²⁹. W tamtym konkretnym czasie szanse na realizację swoich szerzej zakrojonych zamysłów politycznych dostrzegał jedynie w ruchu basmaczy. Zaczął też głosić ideę stworzenia wspólnego państwa narodów turkijskich Azji Centralnej i został członkiem władz Turkiestańskiego Zjednoczenia Narodowego, które miało koordynować działania basmaczy w regionie, a w roku 1920 wziął potajemnie udział w Zjeździe Narodów Wschodu w Baku. Współzałożone przez niego Socjalistyczne Kółko Turkiestanu miało w przyszłości przekształcić się w socjalistyczną partię Erk³⁰.

Po śmierci Envera Paszy³¹, który przybył z Turcji na pomoc basmaczom, Velidi doszedł do wniosku, że jego działalność polityczna na terenie Rosji dobiegła końca. Był poszukiwany przez Moskwę, a trzy lata jego współpracy z basmaczami stanowiły właściwie trzy lata ciągłej ucieczki, ukrywania się przed wrogiem i walki partyzanckiej. W tej sytuacji postanowił wyjechać na emigrację do krajów, gdzie nie mogła go bezpośrednio schwytać władza komunistyczna. Rozpoczął się kolejny etap w jego życiu – lata 1923-1925 nazwane przez Tundżera Bajkarę „latami poszukiwań”³². Jak się wkrótce oka-

²⁶ Dżadidyzm to odrodzeniowy, modernistyczny ruch muzułmański, którego głównym twórcą był Ismail Bej Gasprinski (1851-1914) (por. A. S t o p c z y ń s k i, *Myśl społeczno-polityczna Musy Bigijewa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, s. 29-48).

²⁷ Por. Z e n k o v s k y, dz. cyt., s. 272.

²⁸ Por. B e r g d o l t, dz. cyt., s. 66. Opis wydarzeń znajdujemy też we wspomnieniach Veli-diego Togana (por. V e l i d i T o g a n, *Hâtralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, s. 69n.; t e n ż e, *Wspominanija. Borba narodov Turkiestana i drugih vostochnych musulman-Turkov za nacionalnoje bytie i sochranenie kultury*, t. 1, s. 100; t e n ż e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, s. 66n.).

²⁹ Por. B e r g d o l t, dz. cyt., s. 103.

³⁰ Na temat programu partii Erk por. H. B. P a k s o y, *The Basmachi Movement from Within: An Account of Zeki Velidi Togan*, „Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity” 1995, nr 2, s. 384.

³¹ Zob. D. A. R u s t o w, hasło „Enver Pasha”, w: *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition, t. 1.1, Brill, Leiden 2001.

³² B a j k a r a, dz. cyt., s. 24.

że, poszukiwania te doprowadziły ostatecznie do wielkiego przewrotu w życiu Baszkira.

Za praktyką polityczną realizowaną przez Velidiego Togana stała określona koncepcja teoretyczna – nie działał on „na ślepo”. W zwięzły sposób koncepcję tę odtwarza Friedrich Bergdolt. Przede wszystkim dokładna analiza wspomnień Velidiego Togana ukazuje, że starał się on oddzielać religię od spraw państwowych i społeczno-politycznych, ograniczając ją do sfery duchowej. Skoro jednak w społeczeństwach turkijskich wiara odgrywa rolę pierwszoplanową i ściśle wiąże się ze świadomością narodową, sądził, że należy ją wykorzystać do walki z bolszewikami, co można by interpretować w kategoriach dżihadu (choć sam Velidi Togan nigdy tego tak jednoznacznie nie ujmował). Stworzone tą drogą państwo powinno być zorientowane na Zachód, a funkcjonujące w nim prawo muzułmańskie oraz inne instytucje charakterystyczne dla systemu polityczno-społecznego islamu należało albo głęboko zmodernizować, albo wprost znieść. Religia jako taka powinna jednak zostać nietknięta. Edukacja, przemysł, transport czy inne tego rodzaju dziedziny miały natomiast wykazywać cechy typowe dla ustroju socjalistycznego³³.

Velidi Togan, który poświęcił swoją młodość próbom włączenia się w życie naukowe, nigdy też nie porzucił myśli o nauce. W swoich wspomnieniach opisuje, że działania polityczne, a nawet bezpośrednio bojowe, zawsze łączył z pasją naukową. Gdziekolwiek się znalazł, odnajdywał miejsca interesujące z punktu widzenia nauki. Był doskonałym historykiem i rozmaite miasta Turkiestanu miały dla niego znaczenie jako miejsca historyczne. Zawsze udawało mu się znaleźć czas na skopiowanie interesujących inskrypcji nagrobnych czy też umieszczonych na zabytkowych budowlach albo na zapoznanie się ze zbiorami dostępnych rękopisów. Podróżując, nigdy nie pozwolił sobie na pominięcie miejsc związanych z ważnymi wydarzeniami z dziejów regionu. Niestety, brakło mu w owym okresie czasu na pisanie, choć zdołał ukończyć pewne drobniejsze prace, a dwa miesiące więzienia w Orenburgu w roku 1918 wykorzystał na ukończeniu „Historii Nogajów”³⁴. „Lata poszukiwań” w życiu Velidiego Togana, czyli okres od roku 1923 do 1925, były już w większym stopniu wypełnione badaniami, choć nadal jeszcze gęste od polityki.

UCZONY – ORIENTALISTA

21 lutego 1923 roku Velidi Togan wyjechał do Iranu i w marcu dotarł do Meshedu, gdzie spędził kilka tygodni. Głównym punktem jego pobytu

³³ Por. B e r g d o l t, dz. cyt., s. 105n. Podobnie o poglądach Velidiego Togana pisze Tundzer Bajkara (por. B a j k a r a, dz. cyt., s. 74-78).

³⁴ Por. B a j k a r a, dz. cyt., s. 21.

w tym mieście stało się odnalezienie w bibliotece w mauzoleum imama Rezy rękopisu, który stał się powodem wielkiej sławy Baszkira jako uczonego. Był to klocek obejmujący między innymi relację z podróży Ibn Faḍlāna z Bagdadu do Bułgarów Nadwołżańskich z roku 922³⁵ (odkrycie nastąpiło niemal dokładnie tysiąc lat po powstaniu relacji). Dzieło znane było wcześniej fragmentarycznie na podstawie pracy *Muḡam al-buldān* [„Słownik krajów”] Yāqūta al-Ḥamawīego (1179-1229). Fragmenty te wydawane były przez uczonych europejskich jeszcze w wieku dziewiętnastym, ale obejmowały tylko krótkie opisy. Rękopis odnaleziony przez Velidiego Togana, znany odtąd jako „rękopis meszhedzki”, obejmował natomiast znacznie obszerniejszy tekst, choć nie była to jeszcze całość raportu arabskiego podróżnika³⁶.

Dalej droga Velidiego Togana wiodła przez Afganistan i Indie do Stambułu, ale próby dalszych działań politycznych, które tam podejmował, spełzły na niczym (w Indiach uniemożliwiali je Brytyjczycy, obawiając się, że jego niepodległościowe poglądy mogłyby oddziaływać na tamtejszych muzułmanów). Brak wizy nie pozwolił też Velidemu Toganowi zatrzymać się w Turcji, wobec czego skierował się on do Europy, gdzie przez pewien czas przebywał kolejno w Paryżu i w Berlinie. W obu tych ośrodkach nawiązywał kontakty z przedstawicielami (muzułmańskiej) emigracji rosyjskiej, jak również z kręgami naukowymi (między innymi z profesorami: Jeanem Denym, Gabrielem Ferrandem, Eduardem Sachau i Theodorem Nöldekem). Wiadomość o odkryciu rękopisu Ibn Faḍlāna dotarła już wówczas do Europy, w związku z czym Velidi Togan zaproszony został do wygłoszenia wykładu na ten temat w Société Asiatique w Paryżu³⁷. Był to jego wielki krok w kierunku nauki. W tym czasie otrzymał też propozycję współpracy naukowej i wyjazdu do Londynu od słynnego iranisty profesora Edwarda Browne. Z drugiej strony kontakty polityczne, które starał się wówczas nawiązywać, nie przyniosły w przyszłości widocznych skutków.

Podczas pobytu w Berlinie w roku 1925 Velidi Togan spotkał się na życzenie strony tureckiej z ministrem edukacji Turcji Rıza Nurem, który przekonał go do przyjazdu do tego kraju, gdzie miałby zostać zatrudniony w ministerstwie (w Komitecie do spraw Dziej i Tłumaczeń). Mając do wyboru Wielką

³⁵ Por. V e l i d i T o g a n, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, s. 408; t e n z e, *Wospominanija. Borba narodov Turkiestana i drugih wostocznych musulman-Turkow za nacionalnoje bytie i sochranienie kultury*, t. 2, s. 169; t e n z e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, s. 378. Zob. też: M. N. F a r k h s h a t o v, *Ahmet-Zeki Validi Togan and the Travel Accounts of Ahmad ibn Fadlan*, „St. Petersburg Annual of Asian and African Studies” 1(2012), s. 15-37.

³⁶ Por. *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 3, oprac. A. Kmiotowicz, F. Kmiotowicz, T. Lewicki, Ossolineum, Wrocław 1985, s. 12-17.

³⁷ Wykład miał miejsce 8 lutego 1924 roku (zob. Z. V e l i d i T o g a n, *Séance du 8 février 1924*, „Journal Asiatique” 1(1924), s. 149-151).

Brytanię i Turcję, Velidi Togan wybrał tę drugą i rozpoczął w ten sposób kolejny etap swojego życia, który trwał do roku 1932. Prawdopodobnie w wyniku poparcia ze strony znanego orientalisty rosyjskiego Wasilija Bartolda³⁸, bardzo cenionego także w Turcji, oraz wpływowego historyka i polityka Mehmeta Fuata Köprülü³⁹ w roku 1927 Velidi Togan zatrudniony został na Uniwersytecie Stambulskim jako „profesor historii tureckiej”⁴⁰. Wkrótce otrzymał też obywatelstwo tureckie, co pozwoliło mu prowadzić dalsze badania. W tym celu odwiedzał zarówno biblioteki tureckie w całej Anatolii, jak i naukowe ośrodki europejskie. Mógł ukończyć prace, które fragmentarycznie powstawały w minionym okresie oraz rozpocząć nowe projekty. Zainteresowanie polityką jednak go nie opuszczało.

W latach trzydziestych turecki prezydent Mustafa Kemal Atatürk zaczął interesować się naukami historycznymi i przysyłać do Tureckiego Towarzystwa Historycznego pytania dotyczące dziejów Turcji. Najwyraźniej jednak odpowiedzi, jakich udzielał mu Velidi Togan, nie były po jego myśli i dlatego badacz nie był zapraszany na posiedzenia Towarzystwa. Tak opisuje to Tundżer Bajkara: „Atatürk bezpośrednio interesował się problemami historii narodowej w epoce osmańskiej [...]. Pretensjom Greków do Półwyspu Anatolijskiego Atatürk przeciwstawił organizację badań w celu dowiedzenia, że w Anatolii jeszcze w okresie przedhelleńskim istniała wielka kultura. Negatywnie odnosząc się do historii imperium osmańskiego, szczególnie naciskał na badanie historii Seldżukidów i jeszcze wcześniejszego, centralnoazjatyckiego okresu dziejów Turków. Ale Zeki Velidi akurat zajmował się najwcześniejszymi etapami turkijskiej historii i dlatego nie chciał mieć nic wspólnego z teoriami, wedle których ludność przedhelleńskiej Anatolii była turkijska. Centralnoazjatycki rozdział tej teorii także nie miał nic wspólnego ze znanymi mu danymi historycznymi. Kiedy kierownictwo Towarzystwa zaopatrzyło uczonych w książki, które opisywały tę teorię Towarzystwa i Atatürka dotyczącą historii Turków, i poprosiły ich o wyrażenie swojej opinii, Zeki Velidi jednoznacznie wypowiedział się przeciwko niej”⁴¹. I właśnie z tymi problemami związany

³⁸ Por. S.D. M i l i b a n d, hasło „Wasilij Bartold”, w: *Bibliograficzeskij słowar sowietskich wostokowiedow*, Główna Redakcja Wostocznoj Literatury, Moskwa 1975, s. 61-63.

³⁹ Por. F.K. K i e n i t z, hasło „Köprülü, Mehmed Fuad”, w: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, red. M. Bernath, F. von Schroeder, t. 2, Oldenburg, München 1976, s. 471. Zob. też: t e n ż e, hasło „Köprülü, Mehmed Fuad”, w: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Leibniz-Institut für Ost- und Südost- Europaforschung, <https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1177>.

⁴⁰ B a j k a r a, dz. cyt., s. 29. Przez określenie „profesor” należy rozumieć w tym wypadku „wykładowca” – Velidi Togan nie miał jeszcze wtedy formalnie wystarczającego wykształcenia, by uzyskać tytuł profesora (ukończył jedynie medresę Kasimijja w Kazaniu oraz kurs na nauczyciela języka rosyjskiego, zdając egzamin na poziomie szkoły średniej).

⁴¹ B a j k a r a, dz. cyt., s. 30n.

był koniec pierwszego stambulskiego etapu naukowej działalności Baszki-
ra. W tym okresie prowadził on także, ale już na mniejszą skalę, aktywność
polityczną, między innymi wydawał czasopismo „Yeni Türkistan” [„Młody
Turkiestan”].

W lipcu 1932 roku Tureckie Towarzystwo Historyczne zorganizowało pod
patronatem prezydenta i z jego udziałem Kongres Historyczny. Komentując
na prośbę organizatorów zaprezentowaną przez Reşita Galiba teorię⁴², obej-
mującą między innymi opinię, że spustynnienie Azji Centralnej spowodowało
wędrowkę ludów turkijskich do Anatolii, Velidi Togan ostro ją skrytykował.
Przeciwko Baszkirowi wystąpiło wówczas wielu mówców odgrywających
większą rolę w polityce niż w nauce i ostatecznie kongres przyjął większością
głosów teorię o spustynnieniu. Obawiając się o swoją pozycję polityczną, nie
skrytykował jej także tak wybitny historyk jak Köprülü, który przyjął postawę
wyczekiwania. Po zakończeniu Kongresu Velidiego Togana zaczęto określać
mianem niedouczonego, on zaś złożył rezygnację z pracy na uniwersytecie.
Sama teoria dotycząca spustynnienia Azji Centralnej nie została uznana ni-
gdzie na świecie poza Turcją i po śmierci Atatürka popadła wkrótce w zapo-
mnienie.

Opisane wydarzenia sprawiły, że w tureckich kemalistowskich kręgach
naukowych Velidi Togan przynajmniej przez jakiś czas stał się persona non
grata. Z pomocą przyszli mu wówczas dwaj uczeni niemieckojęzyczni pra-
cujący w Stambule: Hellmut Ritter i Paul Wittek⁴³, dzięki którym już w roku
1932 Velidi Togan rozpoczął studia na Uniwersytecie Wiedeńskim. Tam zaś
jego najważniejszym nauczycielem okazał się historyk mediewista Alfons
Dopsch⁴⁴. Siódmego czerwca 1935 roku Velidi Togan obronił pracę doktorską,
której przedmiotem był odnaleziony przezeń w Meszhedzie rękopis relacji Ibn
Fadlāna. Praca obejmowała edycję krytyczną tekstu oraz obszerne komentarze
o charakterze filologicznym, historycznym i kulturowym. W wersji drukowa-
nej książka ukazała się w roku 1939⁴⁵. Choć od tamtego czasu opublikowano
wiele edycji tej relacji w rozmaitych językach świata, edycja Velidiego Togana
do dziś nie straciła nic ze swojej wartości, a przez Turków i turkologów nazy-
wana bywa „encyklopedią ludów turkijskich”⁴⁶.

⁴² Zob. T. T a n y e r i - E r d e m, *Archaeology as a Source of National Pride in the Early Years of the Turkish Republic*, „Journal of Field Archaeology” 2006, nr 4, s. 381-393.

⁴³ Por. J. v a n E s s, *Im Halbschatten. Der Orientalist Hellmut Ritter (1892-1971)*, Harrasowitz, Wiesbaden 2013, s. 104n.

⁴⁴ Por. B e r g d o l t, s. 116.

⁴⁵ Zob. A. Z. V a l i d i T o g a n, *Ahmad Ibn Fadlāns Reisebericht*, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Leipzig 1939. Na temat okoliczności wydania drukiem tej książki zob. M. M. D z i e k a n, *Niezwykłe dzieje pierwszych edycji „Kitāb” Ibn Fadlāna. Orientalistyka i polityka w połowie XX w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2023, nr 2, w druku.

⁴⁶ Edycja oryginału obejmuje 45 stron książki, a przekład i komentarze 336 stron.

Zaraz po ukończeniu doktoratu Velidi Togan skorzystał z zaproszenia profesora Paula Kahlego i wyjechał do Bonn, aby prowadzić tam wykłady z zakresu historii Azji Centralnej i islamu. W Bonn pracował do roku 1938, otrzymując w tymże roku stanowisko profesora wizytującego (niem. Honorarprofessor)⁴⁷. Kolejnym etapem europejskich „wędrowek” Velidiego Togana stała się Getynga⁴⁸. W latach 1938-1939 pracował na tamtejszym uniwersytecie na takim samym stanowisku i opuścił Niemcy wraz z wybuchem drugiej wojny światowej. W roku 1938 zmarł Atatürk, teza o spustynnieniu Azji Centralnej i wędrowce ludów turkijskich do Anatolii przestała więc obowiązywać, co bez wątpienia ułatwiło powrót Velidiego Togana. W maju 1939 roku wysłał on do tureckiego ministerstwa edukacji pismo, w którym wyraził chęć powrotu do kraju, i otrzymał odpowiedź pozytywną, a z dniem 1 września objął stanowisko profesora historii na Uniwersytecie Stambulskim.

Nie było mu jednak dane odpocząć od polityki, choć sam już się w nią nie angażował. Tym razem problemem okazały się jego poglądy na temat rzeczywistości Związku Radzieckiego w kontekście toczącej się wojny i zmian w polityce tureckiej. Mimo że nie był już politykiem, w swoich pracach naukowych formułował pewne poglądy o charakterze politycznym, a powszechnie znana była też jego przeszłość. W związku z tym 15 maja 1944 roku aresztowano go, stawiając mu zarzuty: działalności antyradzieckiej i proniemieckiej, rasizmu i turanizmu. Początkowo, oskarżony o próbę zamachu stanu, został osadzony w więzieniu na dziesięć lat, ale na kolejnym posiedzeniu sądu oczyszczono go z zarzutów. Tym niemniej w więzieniu spędził piętnaście miesięcy, a kiedy je opuścił, nie uzyskał natychmiast pozwolenia powrotu na uczelnię – otrzymał je dopiero w roku 1948⁴⁹. Od tego momentu aż do śmierci Velidiego Togana nic już nie zakłócało jego badań ani rozwoju naukowego. Ważnym jego osiągnięciem organizacyjnym w dziedzinie nauki było założenie w roku 1953 Instytutu Badań Muzułmańskich (İslam Tetkikleri Enstitüsü) na Uniwersytecie w Stambule, o co starał się już od roku 1939. Został dyrektorem tej instytucji i funkcję tę sprawował do śmierci. W roku 1967 otrzymał doktorat honoris

⁴⁷ Na temat pobytu Velidiego Togana na tej uczelni zob. M. K n ü p p e l, *Der baškirisch-türkische Historiker und Politiker Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970) in Bonn, 1935-1938*, „Rocznik Orientalistyczny” 76(2023) nr 1, w druku.

⁴⁸ Na temat pobytu Velidiego Togana na uniwersytecie w Getyndze por. K n ü p p e l, *Der baškirisch-türkische Historiker und Politiker Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970) in Göttingen, 1938-1939*, s. 129-139. „Profesor honorowy” (niem. Honorarprofessor) to stanowisko niemające nic wspólnego z profesorem honoris causa (niem. Ehrenprofessor). Oznacza ono profesurę bez etatu i wynagrodzenia.

⁴⁹ Por. B a j k a r a, dz. cyt., s. 39-43; T. E r d o ğ d u, *The Impact of Zeki Velidi Togan (1890-1970) on Turkish Politics*, w: *Proceedings of the 3rd International Symposium: Islamic Civilization in the Volga-Ural Region*, red. H. Eren, A. Akseroğlu, N. Khubbitdinova, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istanbul 2010, s. 90.

causa Uniwersytetu w Manchesterze. Jako uznany turkolog prowadził wykłady na rozmaitych uczelniach w Niemczech, a także w Stanach Zjednoczonych, Pakistanie i Wielkiej Brytanii. Wychował wielu uczniów, do których w pierwszym rzędzie zaliczyć należy Fuata Sezgina, autora wielotomowego dzieła *Geschichte des arabischen Schrifttums*⁵⁰ i Tundżera Bajkarę. Zmarł w Stambule 26 lipca 1970 roku.

Zeki Velidi Togan był przede wszystkim orientalistą-historykiem, a jego badania koncentrowały się na rekonstrukcji dziejów ludów turekijskich na wszystkich zamieszkiwanych przez nie obszarach⁵¹. Nie pomijał jednak w swoich badaniach elementów kultury oraz literatury arabskiej i perskiej, pozostając w „klasycznej” tradycji bliskowschodniej „trilingua” w badaniach orientalistycznych.

Ze względu na objętość prac Velidiego Togana⁵² i wszechstronność obszaru prowadzonych przez niego badań trudno byłoby dokonać zwięzłej, a zarazem adekwatnej charakterystyki jego dorobku naukowego. Jest on autorem ponad czterystu prac opublikowanych w różnych językach, między innymi tureckim, baszkirskim, angielskim, rosyjskim i niemieckim. Podsumowując dorobek naukowy Velidiego Togana, Karl Jahn stawia go w jednym rzędzie z dwoma innymi wybitnymi turkologami i iranistami jego czasów: Wasilijem W. Bartoldem (1869-1930)⁵³ i Władimirem Minorskim (1877-1966)⁵⁴ – dla badaczy Bliskiego Wschodu to wystarczająca „rekomendacja”. Z kolei brytyjski profesor w dziedzinie studiów środkowoazjatyckich Geoffrey Wheeler w nekrologu po śmierci Velidiego Togana napisał, że najważniejszym jego dziełem pozostaje praca z roku 1947 zatytułowana *Bugünkü Türkili (Türkistan ve yakin tarihi)* [„Współczesny Turkiestan i jego najnowsza historia”]⁵⁵, która, podobnie jak jego wspomnienia⁵⁶, opisuje jego własny udział w ruchu oporu przeciwko reżi-

⁵⁰ Zob. F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, t. 1-9, Brill, Leiden, 1974-1996.

⁵¹ Ogólną charakterystykę osiągnięć naukowych Velidiego Togana przedstawia jego uczeń Tundżer Bajkara (por. Bajkara, dz. cyt., s. 43-78); por. też: K. Jahn, *Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970)*, „Central Asiatic Journal” 14(1970) nr 4, s. 309n). Na temat wczesnych etapów działalności naukowej Velidiego Togana zob. A.G. Salichow, *Nauczna diejatielnost A. Walidowa w Rossiji*, Izdatelstwo Gilem, Ufa 2001; M. Abdurachmanow, *Nauczna diejatielnost A.Z. Walidowa w Turkiestanie*, Fan, Taszkient 2004.

⁵² Tundżer Bajkara wykazuje w bibliografii Velidiego Togana 375 publikacji za lata 1909-1970, kolejnych siedemdziesiąt, które ukazały się pośmiertnie (do roku 1997) oraz dwanaście prac pozostających w rękopisach (por. Bajkara, dz. cyt., s. 79-128).

⁵³ Por. Miliband, dz. cyt., s. 61-63.

⁵⁴ Por. Jahn, dz. cyt., s. 309.

⁵⁵ Zob. A.Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan ve yakin tarihi)*, Enderun Kitabevi, Istanbul 1981.

⁵⁶ Zob. tenże, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. Pierwsze wydanie tych wspomnień ukazało się w roku 1969. Dostępny jest również

mowi bolszewickiemu⁵⁷. Wydaje się jednak, że ta ostatnia opinia zdecydowanie redukuje dorobek uczonego. Velidi Togan pisał o historii ludów turkijskich od czasów przedmuzułmańskich do czasów mu współczesnych. Niezwykle ważna jest jego praca *Umûmi Türk tarihine giriş* [„Wprowadzenie do powszechnej historii ludów turkijskich”]⁵⁸, dla Baszkirów zaś fundamentalne znaczenie mają liczne prace Velidiego Togana poświęcone ich historii, których wybór w przekładzie na baszkirski wydali w roku 1994 Amir M. Jułdaszbajew i Aschat Ch. Wildanow⁵⁹. Dzieje Baszkirów Velidi Togan opisywał – rzecz jasna – z punktu widzenia etnicznego Baszkira, mającego za sobą konkretne doświadczenia – tak pozytywne, jak i negatywne – życia na wieloetnicznych obszarach Azji Środkowej na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego stulecia. Efektem tych doświadczeń było specyficzne rozumienie socjalizmu (nigdy się odeń nie odzegał), które jednak (poza teoretycznymi źródłami filozoficznymi) niewiele miało wspólnego z późniejszą praktyką radziecką⁶⁰.

Za swego rodzaju podsumowanie doświadczeń Velidiego Togana, wynikające z prowadzonych przezeń badań, uważam pracę *Tarihte usul* [„Metodologia badań historycznych”]⁶¹. Z arabistycznego punktu widzenia istotna jest z kolei przywoływana już monografia z roku 1939 na temat Ibn Fađlāna, która pozostawiła trwały ślad w badaniach nad arabską literaturą podróżniczą. Praca ta ma charakter interdyscyplinarny i łączy analizy lingwistyczne z danymi etnograficznymi oraz historycznymi. W tej właśnie pracy można też dostrzec początki kształtowania się metodologii Velidiego Togana w badaniach historycznych, które wiele lat później wyłożył systematycznie w monografii *Tarihte usul*. Dla iranistyki zaś najważniejszym z jego dokonań było odkrycie podczas pobytu w Heracie w Afganistanie tekstów w bardzo mało znanym języku cho-rezmijskim i opublikowanie ich w roku 1925⁶².

Podsumowując, warto też zwrócić uwagę na przywoływane przez Wheelera wspomnienia Velidiego Togana, które spisywał on już pod koniec swojego życia. Okoliczności powstania tego dzieła przedstawiał następująco: „Materiały, które posłużyły jako źródło dla napisania tych wspomnień, w 1923 roku, przed samym moim wyjazdem z Turkiestanu do Iranu, zostały wywiezione za

ich baszkirski przekład (zob. Z. Velidi Togan, *Chetireler. Törköstandyn hem baszka könsygysz töröktärden milli bulmysz hem kultura ösön köresz*, tłum. A. Jułdaszbajew, Kitap, Öfö 1996).

⁵⁷ Zob. G. Wheeler, *Zeki Velidi Togan*, „Asian Affairs” 1970, nr 2/1, s. 56.

⁵⁸ Zob. A.Z. Velidi Togan, *Umûmi Türk tarihine giriş*, Enderun Kitabevi, Istanbul 1946.

⁵⁹ Zob. tenże, *Baszkortardzyn tarichy. Türk hem tatar tarichy*, tłum. A.M. Jułdaszbajew, Ch. Wildanow, red. A.M. Jułdaszbajew, A. Ch. Wildanow, Kitap, Öfö, 1994.

⁶⁰ Zob. R.I. Irnazarow, *Socjologičeskoje nasliedije Achmet-Zaki Walidi Togana*, „Problemy Wostokowiedienija” 2012, nr 4, s. 19-24.

⁶¹ Zob. A.Z. Velidi Togan, *Tarihte usul*, Enderun Kitabevi, Istanbul 1950.

⁶² Zob. A.Z. Walidī, *Ĥwāremische Sätze in einem arabischen „Fiqh”-Werke*, „Islamica” 3(1927), s. 190-213.

granice Rosji przez kabulskiego ambasadora w Bucharze i kupców udających się do Mohammadbadu⁶³. W tym samym roku wiele cennych dokumentów wywiózł do Finlandii mój krajan Osman Tukumbet. Inne papiery i dokumenty, które zapisałem swego czasu szyfrem i zostały wywiezione różnymi drogami, przeczytałem w 1943 roku wraz ze swoimi krajanami, uczestnikami opisywanych wydarzeń, którzy znajdowali się w tym czasie w niemieckiej niewoli. W Berlinie otrzymałem od nich szczególnie dużo informacji. Wywiózł je do Turcji nasz wspaniały ambasador w Berlinie, nieżyjący już Saffet Arıkan Bey. W 1957 roku w Stanfordzie w USA w Bibliotece i Archiwum Instytutu Hoovera udało mi się szeroko korzystać z kompletów rosyjskich gazet zebranych swego czasu przez A.F. Kiereńskiego. W pracy pomagali mi sam Kiereński i dyrektor biblioteki, z pochodzenia Polak, prof. W[itold] S. Sworakowski⁶⁴. Udało mi się także skorzystać z mikrofilmów gazet turkiestańskich, które były pilnie zbierane w Rosji przez pana Richarda Pierce'a z Uniwersytetu Berkeley⁶⁵. Praca ta zatem nie tylko zawiera wspomnienia, ale też opiera się na dokumentacji, co tym bardziej podnosi jej znaczenie.

ZEKI VELIDI TOGAN A POLSKA

Analizując aktywność polityczną Velidiego, warto zwrócić uwagę na pewne „wątki polskie”, o których mowa jest przede wszystkim w jego wspomnieniach, ale także w innych opracowaniach, przy czym część tych opracowań należy uznać za nie do końca wiarygodne. Pierwszy z „polskich” wątków w biografii Velidiego Togana nie dotyczy bezpośrednio jego działalności politycznej. Podejmując militarne i polityczne akcje antyradzieckie w latach 1920-1921, brał on pod uwagę sytuację międzynarodową i militarną aktywność komunistów, a jeden z ważnych punktów odniesienia stanowiła dlań wojna polsko-radziecka. Zaangażowanie w nią Rosjan było mieszkańcom Azji Środkowej na rękę, ponieważ osłabiało możliwości Armii Czerwonej na ich terenach, a na jej klęskę na froncie polskim oczekiwano z wielką nadzieją. W swoich wspomnieniach Velidi Togan kilkakrotnie powraca do tego zagadnienia i zawsze – z wielkim żalem i goryczą – ocenia wydarzenia wojny

⁶³ Miasto w północnych Indiach w stanie Uttar Pradeś – przyp. M.M.D.

⁶⁴ Por. M. S i e k i e r s k i, *Zarys historii polskich zbiorów Biblioteki i Archiwum Instytutu Hoovera w Kalifornii*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2007, numer specjalny, s. 547-556 – przyp. M.M.D.

⁶⁵ V e l i d i T o g a n, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, s. xxv; t e n ż e, *Wspominaniya. Borba narodov Turkiestana i drugih wostocznych musulman-Turkow za nacjonalnoje bytie i sochranienie kulturny*, t. 1, s. 5; t e n ż e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, s. ix.

polско-radzieckiej jako klęskę Polski⁶⁶. W jednym przypadku sytuację opisał jako „pół-zwycięstwo”⁶⁷ ZSRR, wcześniej zaś stwierdził: „Niestety wojna z Polską zakończyła się na korzyść Moskwy. Gdyby ta wojna trwała jeszcze kilka miesięcy, Enver Pasza, posuwając się z Baysunu i Guzaru, oraz basmacze z guberni samarkandzkiej, ruszając od strony Dzizaku i Nuratu, mogli razem zająć Samarkandę i Bucharę”⁶⁸. Zaskakujące jest w tym przypadku spojrzenie z innej strony na wojnę, która w polskiej historiografii zawsze uważana jest za wygraną. Wynika to prawdopodobnie z zawiedzionych oczekiwań – Baszkirzy i inne ludy turkijskie liczyli na większe osłabienie Rosjan w wyniku tego konfliktu⁶⁹.

Drugi wątek dotyczy współpracy Velidiego Togana z Polakami w kontekście ruchu prometejskiego⁷⁰. Sam Velidi Togan niewiele pisze na ten temat w swoich wspomnieniach, wzmiankując spotkanie (z 20 czerwca 1924 roku)⁷¹ ze Stanisławem Stempowskim, uczestnikiem ruchu prometejskiego i działaczem na rzecz zbliżenia polsko-ukraińskiego, który zachęcał do współpracy z ruchem antyradzieckim, także w ramach planowanego Instytutu Wschodniego (ten powstał dopiero w roku 1926)⁷². Z pewnością wynikiem tych rozmów

⁶⁶ Por. t e n ż e, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğər Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, s. 250, 331, 247; t e n ż e, *Wspominanija. Borba narodow Turkiestana i drugich wostocznych musulman-Turkow za nacjonalnoje bytie i sochranienie kultury*, t. 1, s. 335; t e n ż e, *Wspominanija. Borba narodow Turkiestana i drugich wostocznych musulman-Turkow za nacjonalnoje bytie i sochranienie kultury*, t. 2, s. 71, 92; t e n ż e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, s. 228, 304, 319.

⁶⁷ T e n ż e, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğər Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, s. 396; t e n ż e, *Wspominanija. Borba narodow Turkiestana i drugich wostocznych musulman-Turkow za nacjonalnoje bytie i sochranienie kultury*, t. 2, s. 174; t e n ż e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, s. 381.

⁶⁸ T e n ż e, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğər Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, s. 412; t e n ż e, *Wspominanija. Borba narodow Turkiestana i drugich wostocznych musulman-Turkow za nacjonalnoje bytie i sochranienie kultury*, t. 2, s. 155; t e n ż e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, s. 367.

⁶⁹ Za dyskusję na ten temat dziękuję doktorowi Krzysztofowi Zdulskiemu z Uniwersytetu Łódzkiego.

⁷⁰ Na temat prometeizmu zob. np. S. M i k u l i c z, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, KiW, Warszawa 1971.

⁷¹ Por. V e l i d i T o g a n, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğər Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, s. 476n.; t e n ż e, *Wspominanija. Borba narodow Turkiestana i drugich wostocznych musulman-Turkow za nacjonalnoje bytie i sochranienie kultury*, t. 2, s. 254; t e n ż e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, s. 442n.

⁷² Por. I. P. M a j, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926-1939*, ISP PAN, Oficyna Wydawnicza „Rytm”, Fundacja „Historia i Kultura”, Warszawa 2007. W tej dość szczegółowej monografii nazwisko Velidiego Togana nie jest wspomniane, co wskazuje, że z samym Instytutem raczej nie miał on szerszych kontaktów. Praca zawiera biogram Stanisława Stempowskiego (por. tamże, s. 206).

było wsparcie ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Turcji dla wydawanego przez Velidiego Togana czasopisma „Yeni Türkistan”⁷³. W roku 1928 Velidi Togan odwiedził Polskę⁷⁴, brak jednak szerszych informacji na ten temat. Z ruchem prometejskim łączyła go zatem przede wszystkim wrogość wobec Związku Radzieckiego, mniejsze znaczenie miało to, że prometeiści utrzymywali dość intensywne kontakty ze środowiskiem Tatarów polsko-litewskich. Brak szerszej współpracy Velidiego Togana z prometeistami mógł wiązać się właśnie z tym faktem, ponieważ część inteligencji tatarskiej w Polsce, zarówno rodzimej, jak i imigrantów, nawiązywała do idei Idel-Uralu⁷⁵, z którą Baszkirowi nie było po drodze. Warto jednak zwrócić uwagę na to, że Velidi Togan bardzo wysoko cenił ówczesnego muftiego polskich muzułmanów Jakuba Szynekiewicza⁷⁶, którego trzykrotnie wzmiankuje w swoich wspomnieniach⁷⁷. Związki z polskimi prometeistami stały się dla wrogich Velidemu Toganowi publicystów i badaczy rosyjskich powodem do oskarżania go o zdradę ojczyzny i szpiegostwo na rzecz Polski oraz o prowadzenie działań politycznych za pieniądze polskie i brytyjskie (miał on być polskim agentem działającym pod pseudonimem „Zew”) – oskarżenia te miały na celu dyskredytację Togana jako ideowego ojca Baszkirii⁷⁸.

W kontekście naukowym związki Togana z polską turkologią nie są aż tak interesujące, ale warto wspomnieć, że planując wydanie monumentalnej, wielotomowej historii kultury turkijskiej, uwzględnił w niej dwóch turkologów z Polski – Edwarda Tryjarskiego (1923-2021)⁷⁹ i Ananiasza Zajączkowskiego (1903-1970)⁸⁰.

⁷³ Por. I. Ch a i n s k y i, *Walka za kulisami dyplomacji międzywojennej. Turcja w polskiej polityce prometejskiej w latach 1918-1932*, Studium Europy Wschodniej UW, Warszawa 2020, s. 390.

⁷⁴ Por. tamże, s. 437.

⁷⁵ Szerzej na ten temat zob. S. C h a z b i j e w i c z, *Ideologie muzułmanów polskich 1918-1939*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1993 nr 1, s. 15-42.

⁷⁶ Na temat Jakuba Szynekiewicza zob. np. G. C z e r w i Ń s k i, *Sprawozdania z podróży muftiego Jakuba Szynekiewicza. Źródła, omówienie, interpretacja*, Książnica Podlaska, Białystok 2013.

⁷⁷ Por. V e l i d i T o g a n, *Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, s. 474, 505, 508; t e n ż e, *Wspominaniya. Borba narodov Turkiestana i drugih wostocznych musulman-Turkow za nacionalnoje bytie i sochranenie kultury*, t. 2, s. 252, 292, 296; t e n ż e, *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*, s. 441, 469, 471.

⁷⁸ Zob. S. M. I s k h a k o w, *Ahmet-Zakki Walidow: nowiejszaja literatura i fakty jego političeskoj biografii*, „Woprosy Istorii” 2003, nr 10, s. 147-159; vk.com, Ahmet-Zaki Validov. Nacional’nyj geroj ili prisposoblenc?, https://vk.com/@bash_conservativ-ahmet-zaki-validov-separativ-v-polzurturcii?ref=group_block. Anonimowy autor tego ostatniego tekstu publikuje polską kartę rejestracyjną Velidiego Togana datowaną na 31 grudnia 1929 roku, pochodzącą z archiwum, „które w 1939 r. znalazło się w faszystowskich Niemczech, a następnie w 1945 r. zostało wywiezione do ZSRR. Obecnie przechowywane jest w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojennym w Moskwie” (tamże).

⁷⁹ Por. B a j k a r a, dz. cyt., s. 240.

⁸⁰ Por. tamże, s. 235-237, 245.

Można sądzić, że powiązania Velidiego Togana z Polską, szczególnie te polityczne, warto byłoby w przyszłości poddać głębszym badaniom, w tym badaniom archiwalnym. W niniejszych rozważaniach wspomniałem tylko o niektórych wątkach, ale w jego wspomnieniach pojawiają się jeszcze inne postaci z Polski.

*

Pod koniec dwudziestego wieku Jurij Borisenok i Aleksandr Sziszkow w artykule o działalności Zekiego Velidiego Togana pisali: „Oceniając działalność Walidowa, mimowolnie przechodzi się do banałów typu «Zachód jest Zachodem, Wschód jest Wschodem». Ahmet Zeki próbował połączyć Wschód i Zachód. W sferze nauki nie znalazł w tym trudności. Jednakże na niwie praktycznej polityki poniósł pełne fiasko. Wszystkie próby intelektualisty Walidowa uszczęśliwienia swojego koczowniczego narodu demokracją i federalizmem – osiągnięciami europejskiej kultury politycznej, doprowadziły do dziesięcioleci dyktatu bolszewickiego. I od tamtego czasu niewiele się zmieniło”⁸¹.

Wydaje się, że autorzy ci mają sporo racji. Rzeczywistych śladów działalności bohatera niniejszego artykułu w politycznych losach Baszkirii po roku 1923 właściwie nie ma. Pozostaje on do dziś istotnym symbolem walki Baszkirów o niezależność, a przynajmniej o autonomię. Niewątpliwych osiągnięć Velidiego Togana Baszkirzy nie potrafili wykorzystać, ale cenne jest to, że o nim pamiętają. W końcu to chyba najsłynniejszy Baszkir w historii. Zdecydowanie wyraźniejsze, można powiedzieć: namacalne ślady pozostawił w nauce. Współczesny badacz historii ludów turkijskich raczej nie może (a przynajmniej nie powinien) pominąć milczeniem osiągnięć uczonego. I o ile działalność polityczną Velidiego Togana można w rozmaity sposób oceniać, o ile może ona być wykorzystywana przez różne siły polityczne także we współczesnej Rosji, o tyle jego osiągnięcia naukowe nie ulegają wątpliwości i zapisały się na stałe w dorobku światowej orientalistyki.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

- Abdurakhmanov, Makhamadzhon. *Nauchnaya deyatel'nost' A.Z. Validova v Turkestanie*. Tashkent: Fan, 2004.
- Akhmadiyev, Rif B. “Masshtab lichnosti geroya i drama-trilogiya.” *Vestnik Bashkirskogo Universiteta* 21, no. 2 (2016): 426–30.

⁸¹ Borisenok, Sziszkow, dz. cyt.

- Akhmanov, Irek G., ed. *Istoriya Bashkortostana s drevneyshikh vremion do nashykh dney v dvukh tomakh*. Ufa: Kitap, 2004.
- Baykara, Tundzher. *Zaki Validi Togan*. Translated by Ramil M. Bulgakow and Amir M. Juldashbayev. Ufa: Kitap, 1998.
- Bergdolt, Friedrich. *Der geistige Hintergrund des türkischen Historikers Ahmet Zeki Velidi Togan nach seinen Memoiren*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1981.
- Bernath, Mathias, and Felix von Schroeder, eds. *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, s.v. "Köprülü, Mehmed Fuad" (by Friedrich Karl Kienitz). Vol. 2. München: Oldenburg, 1976.
- Berta, Árpád. "Tatar and Bashkir." In *The Turkic Languages*. Edited by Lars Johanson and Éva Á. Csató. London and New York: Routledge, 1998.
- Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, Leibniz-Institut für Ost- und Südost-Europaforschung, s.v. "Köprülü, Mehmed Fuad" (by Friedrich Karl Kienitz). <https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1177>.
- Borisenok, Juriy, and Aleksandr Shishkov. "Zaki Validov. Stepnyi volk, otets russkogo federalizma." Profil. <https://profile.ru/archive/zaki-validov-stepnoy-volk-otecrusskogo-federalizma-103711/>.
- Chainskyi, Iurii. *Walka za kulisami dyplomacji międzywojennej: Turcja w polskiej polityce prometejskiej w latach 1918-1932*. Warszawa: Studium Europy Wschodniej UW, 2020.
- Chazbijewicz, Selim. "Ideologie muzułmanów polskich 1918-1939." *Rocznik Tatarów Polskich* 1 (1993): 15–42.
- . "Tatarska myśl filozoficzna, społeczna i teologiczna w II połowie XIX wieku: Szahabuddin Mardżani (1818-1899) i jego twórczość." *Test*, no. 5 (1996): 112–21.
- Cwiklinski, Sebastian. "Między młotami a kowadłem, czyli o sytuacji językowej w Baszkirii." *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis* 125 (2008): 41–50.
- Czerwiński, Grzegorz. *Sprawozdania z podróży muftiego Jakuba Szynkiewicza: Źródła, omówienie, interpretacja*. Białystok: Książnica Podlaska, 2013.
- Dziekan, Marek M. "Niezwyczajne dzieje pierwszych edycji 'Kitāb' Ibn Faḍlāna. Orientalistyka i polityka w połowie XX w." *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, no. 2 (2023) (forthcoming).
- The Encyclopaedia of Islam*, s.v. "Bashdjirt (Bashkurt)" (by Zeki Velidi Togan). Vol. 1.1. Leiden: Brill, 2001. CD-ROM.
- The Encyclopaedia of Islam*, s.v. "Enwer Pasha" (by Dankwart A. Rustow). Vol. 1.1. Leiden: Brill, 2001. CD-ROM.
- Encyklopedia historyczna świata*, s.v. "Kazachstan" (by Jerzy Hauziński). Vol. 11. Edited by Marek M. Dziekan. Kraków: Opres, 2002.
- Erdoğdu, Teyfur. "The Impact of Zeki Velidi Togan (1890-1970) on Turkish Politics." In *Proceedings of the 3rd International Symposium: Islamic Civilization in the Volga-Ural Region*. Edited by Halit Eren, Ayna Akseroğlu, and Narkes Khubbitdinova. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2010.

- van Ess, Josef. *Im Halbschatten: Der Orientalist Hellmut Ritter (1892-1971)*. Wiesbaden: Harrasowitz, 2013.
- Farkhshatov, Marsil N. "Ahmet-Zeki Validi Togan and the Travel Accounts of Ahmad ibn Fadlan." *St. Petersburg Annual of Asian and African Studies* 1 (2012): 15–37.
- Irnozarov, Rashit I. "Sotsiologicheskoye naslediyе Achmet-Zaki Validi Togana." *Problemy Vostokovedeniya*, no. 4 (2012): 19–24.
- Iskhakov, Salavat M. "Akhmet-Zakki Validov: Noveyshaya literatura i fakty yego politicheskoy biografii." *Voprosy Istorii*, no. 10 (2003): 147–59.
- Jahn, Karl. "Ahmet Zeki Velidi Togan (1890–1970)." *Central Asiatic Journal* 14, no. 4 (1970): 309–10.
- Kmietowicz, Anna, Franciszek Kmietowicz, and Tadeusz Lewicki. *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. Vol. 3. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk and Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
- Knüppel, Michael. "Der baškirisch-türkische Historiker und Politiker Ahmet Zeki Velidi Togan (1890–1970) in Bonn, 1935–1938." *Rocznik Orientalistyczny* 75, no. 1 (2023) (forthcoming).
- . "Der baškirisch-türkische Historiker und Politiker Ahmet Zeki Velidi Togan (1890–1970) in Göttingen, 1938/39." *Göttinger Jahrbuch*, no. 64 (2016): 128–39.
- Kul'shapirova, Marat M., and Amir M. Juldashbayev. *Zaki Validi kak politik i uchonyi-vostokoved*. Ufa: Bashkirskiy Gosudarstvennyi Universitet, 2010.
- Lorenz, Richard. "Economic Bases of the Basmachi Movement in the Ferghana Valley." In *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*. Edited by Andreas Kappeler, Gerhard Simon, and Georg Brunner. Durham and London: Duke University Press, 1994.
- Łukawski, Zygmunt. *Dzieje Azji Środkowej*. Kraków: Nomos, 1996.
- Maj, Ireneusz P. *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926-1939*. Warszawa: ISP PAN, Oficyna Wydawnicza „Rytm” and Fundacja „Historia i Kultura,” 2007.
- Mikulicz, Sergiusz. *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa: KiW, 1971.
- Miliband, Sof'ya D. *Bibliograficheskiy slovar' sovetskikh vostokovedov*. Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury, 1975.
- Muzey Akhmeta Validi. <http://www.museum.ru/M2285>.
- Paksoy, Hasan B. "Basmachi (Basmachevo) movement and Z. V. Togan: The Turkistan National Liberation Movement." *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*, no. 27 (1999): 301–12.
- . "The Basmachi Movement from Within: An Account of Zeki Velidi Togan." *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, no. 2 (1995): 373–99.
- ponjatija.ru. Ponyatiya i kategorii, s.v. "Validovshchina." <http://ponjatija.ru/node/14122>.

- Rakhmatullina, Zilya N. "Bashkirskaya natsionalnaya ideya nachala XX veka." *Istoricheskiye, filosofskkiye, politicheskkiye i yuridicheskkiye nauki, kul'turologiya i iskusstvovedeniye: Voprosy teorii i praktiki*, no. 6 (2006): 143–5.
- Rohoziński, Jerzy. *Bawelna, samowary i Sartowie: Muzulmańskie okrainy carskiej Rosji 1795-1916*. Warszawa: Dialog, 2014.
- Salikhov, Akhat G. *Nauchnaya deyatielnost' A. Validova v Rossiyi*. Ufa: Izdatel'stvo Gilem, 2001.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Vols 1–9. Leiden: Brill, 1974–1996.
- Siekierski, Maciej. "Zarys historii polskich zbiorów Biblioteki i Archiwum Instytutu Hoovera w Kalifornii." Special issue, *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* (2007): 547–56.
- Shakurov, Rashid Z., ed. *Bashkortostan: Kratkaya entsiklopediya*. Ufa: Nauchnoe Izdatel'stvo "Bashkirskaya Entsiklopediya," 1996.
- Shammatov, Mansur. "'Validovshchina': Vzgl'yad iz 1932 goda." LiveJournal. <https://rbvekpors.livejournal.com/35944.html>.
- Stopczyński, Andrzej. *Mysł społeczno-polityczna Musy Bigijewa*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021.
- Tanyeri-Erdem, Tuğba. "Archaeology as a Source of National Pride in the Early Years of the Turkish Republic." *Journal of Field Archaeology*, no. 4 (2006): 381–93.
- Thunig-Nittner, Geburg. *Die Tschechoslowakische Legion in Russland*. Wiesbaden: Harrasowitz, 1970.
- Validi Togan, Ahmed Zeki. *Ahmad Ibn Fadlāns Reisebericht*. Leipzig: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1939.
- Validi Togan, Ahmed Zeki. *Bugüñkü Türkili (Türkistan ve yakin tarihi)*. Istanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- . *Tarihte usul*. Istanbul: Enderun Kitabevi, 1950.
- . *Törek ye Tatar tarihiy*. Kazan: Millet, 1912.
- . *Umûmi Türk tarihine giriş*. Istanbul: Enderun Kitabevi, 1946.
- Validi Togan, Zeki. *Hâtralar: Türkistan ve Diğ'er Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- . *Khetireler: Törköstandyn hem bashka könsygysh törökterden milli bulмыш hem kultura ösön köresh*. Öfö: Kitap, 1996.
- . *Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks*. Translated by Hasan B. Paksoy. North Charleston: CreateSpace, 2012.
- . "Séance du 8 février 1924." *Journal Asiatique* 1 (1924): 149–51.
- . *Vospominaniya: Bor'ba narodov Turkestana i drugikh vostochnykh musulman-Turkov za natsyonalnoye bytiye i sokhraneniye kul'tury*. Vol. 1. Translated by Gazim Shafikov and Amir Juldashbayev. Ufa: Kitap, 1994.
- . *Vospominaniya: Bor'ba narodov Turkestana i drugikh vostochnykh musulman-Turkov za natsyonalnoye bytiye i sokhraneniye kul'tury*. Vol. 2. Translated by Amir Juldashbayev. Ufa: Kitap, 1998.

- vk.com. "Akhmet-Zaki Validov: Nacyonalnyi geroy ili prisposobenets?" https://vk.com/@bash_conservativ-ahmet-zaki-validov-separatist-v-polzu-turcii?ref=group_block.
- Walīdī, Ahmed Zekī. "Hwārezmische Sätze in einem arabischen *Fiqh-Werke*." *Islamica* 3 (1927): 190–213.
- Wheeler, Geoffrey. "Zeki Velidi Togan." *Asian Affairs*, no. 2/1 (1970): 56.
- Zajączkowski, Wojciech. *Rosja i narody: Ósmy kontynent; Szkic dziejów Euroazji*. [Warszawa]: MG, 2015.
- Zenkovsky, Serge A. *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1960.
- Zevelev, Aleksandr I., Yuriy A. Polyakov, and Aleksandr I. Chugunov. *Basmachestvo: vzniknoveniye, sushchnost', krakh*. Moskva: Nauka, 1981.

ABSTRAKT / ABSTRACT

Marek M. DZIEKAN – Między polityką a orientalistyką. Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970)

DOI 10.12887/35-2022-4-140-09

Ahmet Zeki Velidi Togan, znany także jako Ahmetzeki Walidow, to turecki działacz polityczny i uczonego pochodzenia baszkirskiego, związany do lat trzydziestych dwudziestego wieku z ruchem narodowym Baszkirów. Celem artykułu jest próba przedstawienia tej wielowymiarowej, mało znanej w Polsce postaci, istotnej zarówno w polityce, jak i w orientalistyce. Jako polityk Velidi Togan podejmował próby współpracy z różnymi siłami, które mogły zagwarantować Baszkirom jeśli nie niepodległość, to przynajmniej autonomię – powodowało to fluktuacje w jego stanowisku wobec władzy radzieckiej. Szybko jednak przekonał się, że tendencjom muzułmańskim, których był przedstawicielem, nie będzie po drodze z władzami Rosji. Mimo to nazywany bywa ojcem rosyjskiego federalizmu. Poglądy polityczne, społeczne i religijne Velidiego Togana, określane w latach dwudziestych dwudziestego wieku jako walidowszczyzna (jedna z form „odchylenia nacjonalistycznego”) bywają rozmaicie interpretowane we współczesnej Rosji, co wpływa na skrajne opinie o nim jako baszkirskim ideologu i polityku, do dziś budzącym kontrowersje. Po zerwaniu z bolszewikami kontynuował swoją działalność początkowo na terenie Turkiestanu, a następnie Turcji, gdzie również nie wszystkie jego opinie akceptowane były przez władze. Naukowo Velidi Togan związany był głównie z Uniwersytetem w Istantule, a przed wojną czasowo z uczelniami w Austrii (uzyskał doktorat na Uniwersytecie Wiedeńskim) i w Niemczech (w Bonn i Getyndze). Działalność naukowa Velidiego Togana i jej wartość nie podlegały nigdy dyskusji. Jego badania obejmowały przede wszystkim kwestie historyczne. Jest on autorem wielu ważnych prac z zakresu historii ludów turkijskich i metodologii historii. Do najważniejszych jego osiągnięć w tym zakresie należy także odkrycie w Meszhedzie rękopisu dziesięciowiecznej relacji z podróży arabskiego podróżnika Ibn Fadlāna do państwa Bułgarów Nadwołżańskich.

Warto także zwrócić uwagę na polskie wątki w biografii uczonego, który był związany z międzywojennym nurtem polskiego prometeizmu.

Słowa kluczowe: Velidi Togan, polityka, orientalistyka, Turcja, Baszkiria, Rosja

Kontakt: Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, Uniwersytet Łódzki, ul. Narutowicza 59a, 90-131 Łódź

E-mail: marek.dziekan@uni.lodz.pl

<https://www.uni.lodz.pl/pracownicy/marek-dziekan>

ORCID: 0000-0003-0291-2997

Marek M. DZIEKAN, *Between Politics and Oriental Studies: Ahmet Zeki Velidi Togan (1890–1970)*

DOI 10.12887/35-2022-4-140-09

Ahmet Zeki Velidi Togan was a Turkish political activist and scholar of Bashkir origin. The aim of the article is a presentation of this multidimensional figure, little known in Poland, yet important both to politics and to Oriental studies. From 1915 to 1920, Velidi Togan, as a politician, attempted to cooperate with various powers which might guarantee the Bashkirs at least autonomy, if not independence—this caused fluctuations in his position towards the Soviet government. However, although he soon realized that the Muslim tendencies he represented would not be welcome by the Russian authorities, he is sometimes called the father of Russian federalism. The political views of Velidi Togan, called *Validovshchina* (a form of the so-called nationalist deviation), are variously interpreted in contemporary Russia, and he is not infrequently considered as an extremist Bashkir ideologist and politician. After breaking with the Bolsheviks, he continued his activity initially in Turkestan, and then, from 1924, in Turkey. Academically, he was associated primarily with the University of Istanbul, and, before the Second World War, temporarily, with universities in Austria (he earned his doctorate from the University of Vienna) and in Germany (in Bonn and in Göttingen). The research output of Velidi Togan and its value have never been questioned. His main focus was history and he authored many important books on the history of the Turkic peoples. His most important accomplishments include the discovery of the manuscript relating the journey of the Arab traveler Ibn Faḍlān (922) to the country of the Volga Bulgarians. Last but not least, there were Polish links in the biography of Velidi Togan, since he kept contact with representatives of Prometheism, a political movement in the interwar Poland.

Keywords: Velidi Togan, politics, Oriental Studies, Bashkiria, Turkey, Russia

Contact: Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, Uniwersytet Łódzki, ul. Narutowicza 59a, 90-131 Łódź, Poland

E-mail: marek.dzieskan@uni.lodz.pl

<https://www.uni.lodz.pl/pracownicy/marek-dzieskan>

ORCID: 0000-0003-0291-2997